

Lentswe la hao. Setjhaba sa heno. Matla a hao.

LETOTO LA DIPHAMFOLETE TSA MMUSO WA LEHAE

Boikarabello le Bodisa Dimasepaleng



Pampitshana ena e fana ka tlhahisoleseding ka mmuso wa lehae Afrika Borwa.

Dimasepala di bohlokwa haholo mme di fana ka ditshebeletso tse re dumellang ho phela bophelo bo hlomphehang le ka tsela ya bophelo bo botle.

Makhanselara ohle, baofisiri ba masepala le ditho tsa komiti ya wate ba na le boikarabello ba ho etsa bonnete ba hore ho na **boikarabello**, **bodisa** le **netefaletso** masepaleng wa bona. Re na le tokelo ya ho tseba hore masepala o sebetsa ka tshwanelo mme o ka fana ka ditshebeletso.

Ha o phephetsa kgato ya mmuso wa lehae kapa ho hana ho nka kgato ha ona, ho na le dipotso tse pedi tseo o lokelang ho di botsa:

1. Ke molao ofe o fang mmuso matla a ho nka kgato?
2. Na mmuso o ikamahantse le (o latetse) molao?

Molaotheo wa Afrika Borwa ke molao o phahameng ka ho fetisisa wa naha, mme molao ofe kapa ofe o sa o lateleng ha o molaong. Mmuso ohle, ho kenyeletswa mmuso wa lehae, o tlameha ho sebetsa ho latela Molaotheo le melao e fetisitsweng ke mmuso.

Boikarabello, bodisa le netefaletso ke eng?

Boikarabello bo bolela hore batho ba leng maamong a hodimo mmusong ba tlameha ho ikemisetša ho fana ka mabaka bakeng sa dikgetho le dikgato tsa bona, mme ba tobane le ditlamorao bakeng sa tsona.

Bodisa ke tshehetso ya ho disa tshebetso le diketso ho netefatsa hore di phethahatsa dipakane le maemo. Boikarabello bo itshetlehile hodima bodisa le ho netefatsa hore ba ikarabellang ba arabela bakeng sa diqeto le dikgato tsa bona.

Netefaletso ke tshebetso e fanang ka boitshepo le tshepeho hore tlhahisoleseding kapa tshebetso e a tshepahala mme e nepahetse. Hangata e etswa ka mekgwa e jwalo ka dioditi le ditekanyo. Netefaletso e reretswe ho fana ka tiisetso hore dimasepala di sebetsa ka tsela e nang le ponoaleto le ka boikarabello.

Bodisa bo sebedisa netefaletso ho fana ka lesedi bakeng sa bodisa, mme netefaletso e tshehetsa boikarabello ka ho fana ka bopaki hore dikgato tse nkuwang kapa diphetho di a tshepahala.

Bakeng sa mmuso wa lehae le baetapele ba ona hore ba jariswe boikarabello, ho nkwa ha diqeto le dikgato ho tlameha ho:

- **Ba le ponoaleto:** O tlameha ho tseba ka moo diqeto di nkuweng, hore ke mang, kae, neng, le hobaneng.
- **Ba le Bonkakaro:** Ditshebetso tsa ho nka diqeto di tlameha ho kenyeletsa setjhaba le mekgatlo ya setjhaba.
- **Ho laolwa ke tsamaiso ya molao:** Ditlamorao tsa diqeto tse mpe kapa tshebediso e mpe ya matla a setjhaba di ka phethahatswa feela ha melao e ama batho bohle.



Kamoo boikarabello le bodisa di sebetsang ka teng dimasepaleng

Kahara dimasepala, ho na le mekgwa e mengata ya kahare e tlamehang ho bapala seabo sa bodisa le boikarabello. Yona e kenyeletsa e latelang:

- **Yuniti ya Oditi ya Kahare** e tlameha ho fana ka ditekanyo tse ikemetseng le tse hlokanang leeme tsa maemo a ditjhelete le ditshebetso tsa masepala ho netefatsa tshebetso e baballang, e atlehileng, le e ikamahanyang le melao le melawana. E thusa ho bonahatsa menyetla ya kotsi, ho kgothaletsa dintlafatso, le ho netefatsa hore dikgato tsa tokiso di kenngwa tshebetsong.
- **Komiti ya Dioditi** ke moifo o ikemetseng wa boeletsi o disang ditshebetso tsa ditlaleho tsa ditjhelete tsa masepala, ditaolo tsa kahare, ditshebetso tsa taolo ya menyetla ya dikotsi, le taolo ya tshebetso.
- **Komiti ya Diakhaonto tsa Setjhaba ya Masepala (Municipal Public Accounts Committee (MPAC))** e bohlokwa haholo masepaleng mme e netefatsa hore ditjhelete tsa setjhaba di sebediswa ka tsela e atlehileng. E jarisa baofisiri ba masepala le makhanselara boikarabello bakeng sa taolo ya ditjhelete le phano ya ditshebeletso. Maikarabello a yona a motheo a kenyeletsa ho manolla oditi le ditlaleho tsa ditjhelete, ho sala morao ho kenngwa tshebetsong ha dikgothaletso tsa Mooditara-Kakaretso, ho lekodisa ditaba tse mabapi le tshebediso ya ditjhelete e sa lokeleng, e sa faneng ka molemo, le e senyang tjhelete, le ho teka ditlaleho tsa bodisa ho khansele.

Karolo ya 79 kapa Dikomiti tse Hlomamisitsweng di fana ka bodisa mabapi le ho kenngwa tshebetsong ha diqeto tsa khansele kapa ho fuputsa dintho. Di tlalehela khansele. Karolo ya 80 kapa Dikomiti tsa Potefolio di eletsa baphethahatsi le ho disa diseekhara tse qollehileng kahara masepala, jwalo ka marangrang a ditshebeletso (infrastructure) le ditshebeletso tsa setjhaba.

>> Sheba karolo ya 4.5 ya tataiso ya COMPACT bakeng sa tlhahisoleseding e eketsehileng mabapi le dikomiti tsa portefolio le bodisa.



Sistimi ya kahare ya dioditi le MPAC di bohlokwa haholo, empa hangata ho ba le maiteko a ho fokodisa dimasepala tsena. Setjhaba, mekgatlo ya setjhaba le dikomiti tsa diwate di tlameha ho beha leihlo ditheo tsena le mesebetsi ya tsona ho netefatsa hore ho ba le boikarabello masepaleng!

Bodisa le boikarabello mmusong wa naha le wa lehae

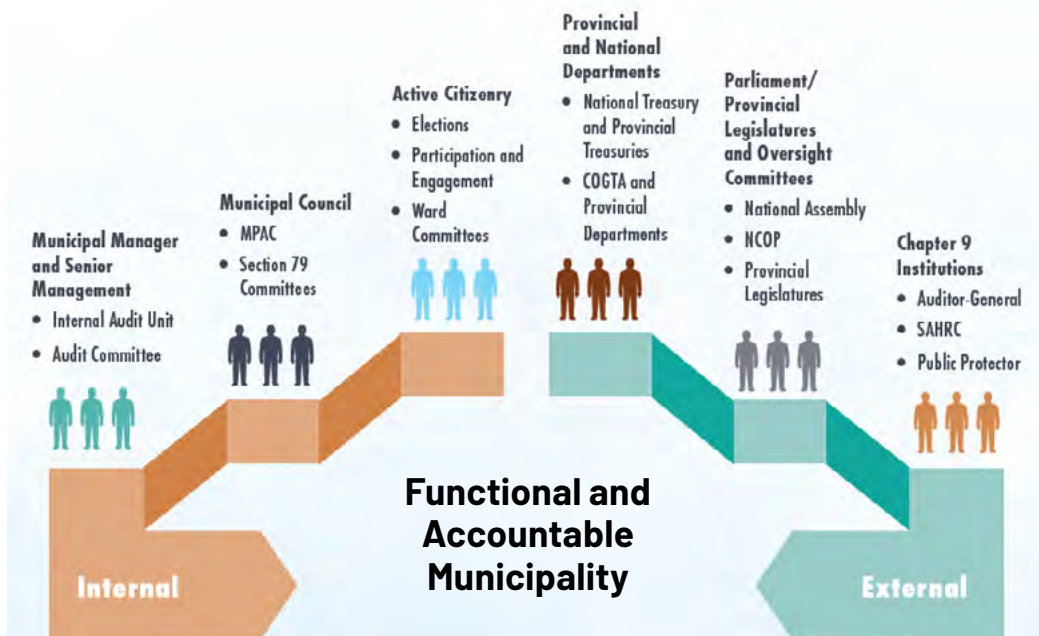
Mafapha a diprofensi le a naha le matlo a ketsamolao a bapala seabo sa bohlokwa ho matlafatseng bodisa le boikarabello ba mmuso wa lehae. **Ka hodimo ho mekgwa e dimasepaleng, ditheo tsena di na le matla a ho disa le ho fuputsa mmuso wa lehae, le ho e jarisa boikarabello.** Hahloholo moo dimasepala di sa sebetseng ka ho arabela setjhaba, ditheo tsena di ka atamelwa bakeng sa thuso, mme ditlaleho tsa tsona e ka ba mehlodi ya bohlokwa ya tlhahisoleseding le metjha ya bobuelli le therisano.

MAFAPHA A DIPROFENSI

- **Di-COGTA tsa diprofensi (di tlalehela di-MEC tsa diprofensi):** Ho disa le ho tshehetsa dimasepala, ho netefatsa hore di phethahatsa boitlamo ba tsona ba molao. Di-MEC di ka fuputsa tsamaiso e sa lokang, boqhekanyetsi, kapa bobodu, hodisa ditshebetso tsa Morero wa Matahanyo ya Ntshetsopele (Integrated Development Plan (IDP)), le ho romela ditlaleho tsa tshebetso tsa selemo le selemo ho matlo a ketsamolao, ho tsebahatsa dimasepala tse sa sebetseng hantle le ho hlahisa dikgato tsa tokiso.
- **Mafapha a Botshwaramatlotlo a Diprofensi (a tlalehela di-MEC tsa diprofensi):** A disa tshebetso ya tsa ditjhelete ya dimasepala, a fana ka tshehetso ya sethekeniki (mohl., tlhophiso ya bajete, boikamahanyo le MFMA), le ho hokahana le Botshwaramatlotlo ba Naha mabapi le bokenadipakeng ho tsa ditjhelete, ho tlaleha dintho tse sa nepahalang ho di-COGTA tsa diprofensi bakeng sa bokenadipakeng bo ka hlokehang ba Karolo ya 139.

MAFAPHA A NAHA

- **COGTA ya Naha (e tlalehela Letona la COGTA):** E disa puso ya dimasepala, e leng se hlokanng le ditlaleho tsa tshebetso le ho kenngwa tshehetsong ha meralo ya maano a naha. Letona la COGTA le tlalehela Palamente selemo le selemo le di-MEC tsa diprofensi mabapi le tshebetso ya mmuso wa lehae le dikgato tse nkuwang ho rarolla dingongoreho tsa Mooditara-Kakaretso. E hokahanya ditharollo tsa diprofensi, e lekanya bokgoni ba dimasepala le phano ya ditshebetso, le ho eletsa mabapi le tshehetso ya naha kapa diphetoho tsa ketsamolao.
- **Lefapha la Botshwaramatlotlo ba Naha (le ikarabella ho Letona la tsa Ditjhelete):** Le laola bodisa ba tsa ditjhelete tsa masepala, le amohela ditatements tsa kgwedi le kgwedi tsa bajete le Ditatements tsa Ditjhelete tsa Selemo le Selemo. Le phethahatsa boikamahanyo ba tsa ditjhelete, le kena dipakeng maemong a mathata a tsa ditjhelete, le ho tswelletsa Dathabeise ya Bafepedi ba Thibetsweng le Rejistara ya Boradithendara ba Tlotseng Dipehelo.



MATLO E KETSAMOLAO

- Matlo a Ketsamolao a Diprofensi (a bopilweng ka di-MPL):** A lekodisa ditlaleho tsa diprofensi tsa COGTA, a tshwara dikopano le setjhaba, a etsa diphuputso, le ho ananela kapa ho hana ditharollo tsa Karolo ya 139 ho rarolla phano ya ditshebetso tsa masepala le ditaba tsa puso.
- Lekgotla la Naha la Diprofensi (National Council of Provinces [NCOP]):** Le emetse ditabatabelo tsa diprofensi, le lekodisa melao ya mmuso wa lehae, le disa tshebetso ya masepala ka ditlaleho tsa di-MEC, le etsa diketelo tsa bodisa, le ho hlophisetsa dingangisano. Le ananela kapa ho hana ditharollo tsa Karolo ya 139 ho rarolla phano ya ditshebetso tsa masepala le ditaba tsa puso.

Komiti e Kgethilweng e mabapi le Puso ya Tshebedisano le Ditaba tsa Setso e tsepamisa maikutlo bodiseng ba puso ya diprofensi le ya lehae.
- Seboka sa Setjhaba (se bopilweng ka Ditho tsa Palamenre [d-MP²]):** Se fetisa molao wa mebuso ya lehae le ho disa COGTA ya naha le Lefapha la Botshwaramatlotlo ba Naha. **Komiti ya Potefolio ho tsa Puso ya Tshebedisano le Ditaba tsa Setso** e disa tshebetso ya dimasepala, maano, le dibajete, e leng se netefatsang taolo e nang le boikarabello ya ditjhelete tsa setjhaba le phano ya ditshebetso e atlehileng.

1 MPL = Member of Provincial Legislature (Setho sa Ketsamolao sa Profensi)

2 MP = Member of Parliament (Setho sa Palamente)

Ditheo tsa Kgaolo ya 9

Ditheo tsa Kgaolo ya 9 ke ditheo tsa bohlokwa tse sebetsang hape ho jarisa dimasepala boikarabello ka ditsela tse fapafapaneng. Di thehile ho latela Kgaolo ya 9 ya Molaotheo, ditheo tsena tse ikemetseng di na le boikarabello ba ho tshehetsa demokrasi ya rona ya molaotheo mme ha di ikarabelle ho lefapha lefe kapa lefe la mmuso, mokga wa dipolotiki, kapa dihlopha tse ding tse nang le kgahleho. Ditsi tsa Kgaolo ya 9 tse amehang haholo bodiseng ba mmuso wa lehae di hlalositse ka botebo haholwanyane ka tlase mona.

MOODITARA-KAKARETSO (AUDITOR-GENERAL [AG])

Sepheo sa AG ke ho fana ka tekanyo e ikemetseng ya hore na mmuso o sebedisa tijelete ya ona tlasa melawana. AG o hlokwa ho odita tshebediso le tshebetso ya diofisi tsohle tsa mmuso, ho kenyeletswa dimasepala. Tlaleho ya AG e fuputsa hore na:

- Masepala o latetse molao ha a laola ditjelete le mananeo a ona. Sena se bitswa **boikamahanyo**.
- Ditatemente tsa ditjelete tsa masepala di bontsha ka ho nehapala boemo ba ona ba tsa ditjelete le hore o sebedisitse tjelete ya ona jwang. Sena se bitswa **ho hloka leeme**.

MOSIRELETSI WA SETJHABA (PUBLIC PROTECTOR [PP])

Ofisi ya Mosireletsi wa Setjhaba e fuputsa ditletlebo kgahlanong le mafapha a mmuso kapa baofisiri, ho kenyeletswa dimasepala. Sena se kenyeletsa tsamaiso e sa nepahalang, boitshwaro bo fosahetseng ba baofisiri kapa batho ba phethahatsang ditshebeletso tsa setjhaba, tshebediso e mpe ya matla, bobodu, tshebediso e mpe ya dirisose tsa mmuso, le boithuiso bo sa nepahalang ba baofisiri.



Setho sefe kapa sefe sa setjhaba se ka tletleba ho Mosireletsi wa Setjhaba. Leha ho le jwalo, pele se etsa jwalo, ho kgothaletswa hore se qale pele ka ho etsa tletlebo ofising ya sepikara le/kapa MEC bakeng sa mmuso wa lehae kapa mokga wa dipolotiki wa mokhanselara.

KHOMISHENE YA DITOKELO TSA BOTHO YA AFRIKA BORWA (SOUTH AFRICAN HUMAN RIGHTS COMMISSION [SAHRC])

Haeba masepala a sa fane ka ditshebeletso tse hlokehang, tletlebo e ka romelwa ka inthanete kapa ho e nngwe ya diofisi tsa profensi tsa SAHRC. SAHRC e ka:

- Fana ka keletso ya molao.
- Fuputsa ditletlebo.
- Sebedisa makgotla, ho kenyeletswa Makgotla a Tekano, ho batla tharollo.

KHOMISHENE E IKEMETSENG YA DIKGETHO YA AFRIKA BORWA (INDEPENDENT ELECTORAL COMMISSION - IEC) YA AFRIKA BORWA

IEC ke setheo se laolang dikgetho mekgahlelong yohle ya mmuso, ho kenyeletswa mmuso wa lehae.

O ka etsang haeba masepala o tsamaiswa hampe?

1. **Rerisana le mafapha a masepala.** Mohato wa pele kamehla ke ho fumana motho wa masepaleng hore a o mamele. Ka bomadimabe, ho a etsahala hore masepala o tsamaiswe hampe hoo ho seng le a mong wa batho bana ya tla arabela kapa ho kgona ho thusa.
2. **Qobella profensi ho fuputsa masepala le ho nka kgato ka diphetho tse fumanweng ke phuputso.** Di-MEC tsa mmuso wa lehae di na le matla a ho fuputsa dimasepala bakeng sa ho hloleha ho fana ka ditshebeletso, tshebediso e mpe ya tjelete, bobodu, kapa boitshwaro bo bong ba ho se tshepahale kapa ho etsa phoso.
3. **Bua le matlo a ketsamelao a naha le profensi.** Bobedi matlo a ketsamolao a naha le profensi a fumana ditlaleho ho tswa ho letona la naha le di-MEC tsa diprofensi mabapi le maemo a puso ya lehae le dimasepala ka ho qolleha. Di-MEC tsa mmuso wa lehae di tlameha ho tlaleha selemo le selemo ho matlo a ona a ketsamolao a profensi mabapi le boemo ba dimasepala profensing le ho supa dimasepala tse sa sebetseng hantle.
4. **Ho hlophisa diboka tsa kgotso.** Ka ho hlophisa mehwanto ya kgotso, setjhaba se ka pepesa ditaba tse jwalo ka phano ya ditshebeletso e mpe kapa bobodu, ho tlisa mathata ana bohlokomeding ba baofisiri.
5. **Ho sebedisa masedinyana.** Ikopanye le masedinyana a jwalo ka dikoranta, metjha ya ditaba, baqolotsi ba ditaba, kapa ho sebedisa social media ho ka tlisa bohlokomedi ditabeng tse sa fuweng tlhokomelo ho thusa ho potlakisa dikgato le ditharollo.
6. **Isa taba eo lekgotleng la dinyewe.** Makgotla a dinyewe a na le ditsela tsa ho netefatsa hore boikarabello bakeng sa phano e mpe ya ditshebeletso le ho hloleha ha puso bo a nkuwa ke baetapele ba masepala. Kgetho ena e molemo ha e sebediswa e le mohato wa ho getela.



Kgaolo ya 2 ya bukana ya COMPACT ya *Ho Sebeletsa Mmuso wa Lehae o Sebeletsanang* e fana ka lesedi le mabapi le bodisa le boikarabello.



Co-funded by
the European Union

Websites: <https://pari.org.za/compact>

Twitter: @Compact_MyMunic

Facebook: Compact – My Municipality

Email: Girish Daya: girishd@pari.org.za

Winnie Manganye: wmanganye@salga.org.za